

Τὸ ἐπιστημονικὸ περιοδικὸ Θεολογία τὴν περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου

Νίκου Φ. Τόμπρου*

Εἰσαγωγικά

Στις 23.2/8.3.1923 ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος ἐξελέγη Μητροπολίτης Ἀθηνῶν¹ – ἀπὸ τὴν πενταμελῆ Ἱερὰ Σύνοδο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος²– καὶ δύο ἡμέρες ἀργότερα (25.2/10.3.1923) χειροτονήθηκε στὸ ἐν λόγω ἀξίωμα³. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ νέου Μητροπολίτου γιὰ τὴν προαγωγὴ τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης στὸν χώρο τῆς ποιμαντορίας του δὲν ἄργησε νὰ ἐκδηλωθεῖ, ἀφοῦ σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα δημιούργησε τὸ πρῶτο ἐπιστημονικὸ θεολογικὸ περιοδικὸ στὴ χώρα, τὴ Θεολογία, τὸ ὁποῖο «ἐνεφάνισεν αὐτὸ ἐπὶ μακρὸν ὡς τὸ μόνον ὄργανον τῆς ὀρθοδόξου ἐπιστημονικῆς σκέψεως ἐν Ἑλλάδι»⁴. Μὲ δεδομένο

* Ὁ Νίκος Φ. Τόμπρος εἶναι Ἀναπλ. Καθηγητὴς Πολιτικῆς Ἱστορίας τῆς Στρατιωτικῆς Σχολῆς Εὐελπίδων καὶ Διευθυντὴς τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.
1. Μὲ τὸν Καταστατικὸ Νόμο τῆς Αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1923 ἡ Μητρόπολις Ἀθηνῶν μετονομάσθηκε σὲ Ἀρχιεπισκοπὴ Ἀθηνῶν. Κατὰ συνέπεια, ὁ τίτλος τοῦ Μητροπολίτου Ἀθηνῶν μετετράπη στὸν τίτλο Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν (ΦΕΚ, ἀρ. φ. 387, τεύχ. Α', Ἀθήνα 31.12.1923, σ. 2789).

2. Ἡ πενταμελὴς Ἱερὰ Σύνοδος ἀπετελεῖτο ἀπὸ τοὺς Σύρου, Τήνου, Ἄνδρου καὶ Κέας Ἀθανάσιο, Ναυπακτίας καὶ Εὐρυτανίας Ἀμβρόσιο, Τρίκκης καὶ Σταγῶν Πολύκαρπο, Δημητριάδος Γερμανὸ καὶ Φαναρίου καὶ Θεσσαλιώτιδος Εὐθύμιο [I.A.E.E.], A1S14Y3B6, Πρακτικὰ Δ.Ι.Σ. (1921-1927), σ. 164.

3. «Οὗτος, χειροτονηθεὶς τῇ 25 Φεβρουαρίου 1923 ἐν ἡμέρᾳ Σαββάτῳ ἐν τῷ Μητροπολιτικῷ Ναῷ Ἀθηνῶν Ἐπίσκοπος καὶ Μητροπολίτης Ἀθηνῶν ὑπὸ τῶν ψηφισάντων αὐτὸν Συνοδικῶν, ἦτοι τῶν Σύρου καὶ Τήνου Ἀθανασίου, προεξάρχοντος, Ναυπακτίας καὶ Εὐρυτανίας Ἀμβροσίου καὶ Τρίκκης καὶ Σταγῶν Πολυκάρπου...». Θ. Στράγκας, Ἐκκλησίας Ἑλλάδος Ἱστορία ἐκ πηγῶν ἀψευδῶν (1817-1967), τόμ. Β', Ἀθήνα 1970, σ. 1133.

4. Μ. Κωνσταντινίδης, «Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος (1 Ἰουλίου 1868-22 Ὀκτωβρίου 1938)», Θεολογία 16, 4 (1938), σσ.

λοιπόν ότι τὸ συγκεκριμένο περιοδικὸ σύγγραμμα διάγει πλέον τῶν ἑκατὸ ἐτῶν ἀδιάλειπτο ἐκδοτικὰ βίον, ἢ παροῦσα μελέτη ἐρευνᾷ τὰ πρῶτα δεκαεπτὰ ἔτη κυκλοφορίας του (1923-1940). Ἡ ἐνασχόληση μὲ τὴ συγκεκριμένη χρονικὴ περίοδο σχετίζεται ἀφ' ἐνὸς μὲ τὸ ὅτι αὐτὴ συμπίπτει χρονικὰ σχεδὸν μὲ τὸν ἐλληνικὸν Μεσοπόλεμον (1922-1940), μίᾳ ἐξόχως σημαντικῇ ἱστορικῇ ἐποχῇ, καὶ ἀφ' ἐτέρου ὅτι ταυτίζεται μὲ τὴν πρώτη φάση κυκλοφορίας τῆς Θεολογίας (1923-1939) καὶ τὴ θητεία τοῦ Χρυσοστόμου στὴν Ἀρχιεπισκοπὴ Ἀθηνῶν (1923-1938). Ἐπιπρόσθετα τὴν περίοδο αὐτὴ τὸ περιοδικὸ ἀνῆκε, ὅπως θὰ φανεῖ στὴ συνέχεια, στὴν ἀρμοδιότητα τῆς Μητροπόλεως καὶ ἔπειτα Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν καὶ ὄχι στὴν Ἱερὰ Σύνοδο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ὅπως ἴσχυσε μεταπολεμικά⁵.

Στὸ πλαίσιο διερεύνησης τῆς ἐκδοτικῆς «πορείας» τοῦ περιοδικοῦ στὸν Μεσοπόλεμον ἐξετάζονται ἐν συνεχείᾳ τὰ τῆς ἰδρύσεως καὶ λειτουργίας του, ἢ ἀρθρογραφία του, οἱ συντάκτες του, ὁ ἀντίκτυπος τοῦ περιοδικοῦ στὶς σύγχρονες του θεολογικὲς περιοδικὲς ἐκδόσεις, ἢ ἐπίδραση ἢ μὴ τῶν κοινωνικοοικονομικῶν προβλημάτων τῆς ἐποχῆς στὴν ἐκδοση καὶ κυκλοφορία τῆς Θεολογίας κ.τ.τ.

Ἡ χρονικὴ περίοδος

Χρονικὰ ὁ ἐλληνικὸς Μεσοπόλεμος καλύπτει τὸ διάστημα ἀπὸ τὴν ἐπομένη τῆς Μικρασιατικῆς καταστροφῆς (Σεπτέμβριος 1922) ἕως καὶ τὴν εἴσοδο τῆς Ἑλλάδος στὸν Β' Παγκόσμιον Πόλεμον (28 Ὀκτωβρίου 1940). Ἀντίθετα στὴν Εὐρώπῃ, ἢ συγκεκριμένη ἱστορικὴ περίοδος ἐμφανίζει χρονικὴ διαφοροποίηση, καθὼς ἐκτείνεται ἀπὸ τὴν ἐπομένη τῆς λήξης τοῦ Μεγάλου Πολέμου (1919) καὶ μέχρι τὴν 1η Σεπτεμβρίου 1939. Ὡστόσο, παρὰ τὸ ἀνόμοιον χρονικὸ πλαίσιο τοῦ ἐλληνικοῦ καὶ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Μεσοπολέμου, ἡ περίοδος μεταξὺ τοῦ Α' καὶ Β' Παγκοσμίου Πολέμου ὑπῆρξε μίᾳ σημαντικώτατη ἐποχὴ γιὰ ὁλόκληρον τὸν πλανήτη, ἀφοῦ ἡ ἀνθρωπότητα χρειάσθηκε νὰ πορευθεῖ τότε μὲ βάση τὶς γεωστρατηγικὲς, οἰκονομικὲς, κοινωνικὲς, πολιτικὲς συνέπειες

372, 378.

5. <https://ecclesiagreece.gr/greek/press/theologia/> [16.5.2025].

τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ἐπιπροσθέτως, κατὰ τὴ μεσοπολεμικὴ περίοδο ἀρκετὲς ὑπῆρξαν οἱ εὐρωπαϊκὲς κυρίως χώρες ποὺ βίωσαν ἔντονα τὴν οἰκονομικὴ κρίση ἢ ὁποία ξέσπασε τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1929 στὶς Η.Π.Α., τὴ μετὰβασιν ἀπὸ φιλελεύθερα καὶ δημοκρατικὰ πολιτεύματα σὲ ἀπολυταρχικὰ καὶ φασιστικὰ καθεστῶτα, τὴ δημιουργία βαθειῶν ἰδεολογικῶν διαχωριστικῶν γραμμῶν στὸ ἐσωτερικὸ τους καὶ ἔντονων ρατσιστικῶν συμπεριφορῶν λόγῳ οἰκονομικοπολιτικῶν αἰτιῶν, τὴν ἀναθέρμανση τῶν –ἐθνικῶν καὶ μὴ– ἀνταγωνισμῶν τῶν Μεγάλων Δυνάμεων τῆς ἐποχῆς, οἱ ὅποιοι καὶ ὁδήγησαν τελικὰ τὴν παγκόσμια κοινότητα στὸν δεῦτερο μέγало πόλεμο τοῦ 20οῦ αἰῶνα κ.λπ.⁶

Ὅσον ἀφορᾷ τὴ μεσοπολεμικὴ Ἑλλάδα, ἡ ἱστορικὴ αὐτὴ περίοδος διέθετε τὰ ἴδια ποιοτικὰ χαρακτηριστικὰ μὲ ἐκεῖνα τῆς ὑπόλοιπης Εὐρώπης⁷. Συγκεκριμένα ὁ φιλελευθερισμὸς βρέθηκε σὲ παρακμὴ, ἐνῶ παράλληλα ἀντικοινοβουλευτικὲς ἀπόψεις καὶ δράσεις βρῆκαν γόνιμο ἔδαφος σὲ πολλοὺς Ἑλλήνες πολιτικούς, ἀκόμη καὶ στὴ φιλοβενιζελικὴ παράταξη. Ἡ δὲ βία, ποὺ εἰσῆλθε στὸν ἑλληνικὸ πολιτικὸ βίον τὴν περίοδο αὐτὴ, εἶχε ὡς συνέπεια νὰ ἐπιλεγοῦν ὅλο καὶ περισσότερες ἐξωθεσμικὲς πρακτικὲς γιὰ τὴν ἐπίλυση τῶν πολιτικῶν ἀντιπαραθέσεων. Συγκριτικὰ πάντως μὲ τὴν Εὐρώπην, ὁ ἑλληνικὸς Μεσοπόλεμος ἔχει νὰ ἐπιδείξει δύο ἰδιαιτερότητες: Ἡ πρώτη σχετίζεται μὲ τὴν ἐπανεμφάνιση τοῦ Ἐθνικοῦ Διχασμοῦ (1915-1917) στὴν ἑλληνικὴ πολιτικὴ σκηνή, ὁ ὁποῖος ἔχοντας ἐπαναπροσδιορισθεῖ –μετὰ ἀπὸ τὴ δίκη καὶ τὴν ἐκτέλεση τῶν «ἔξ» (1-15 Νοεμβρίου 1922)– διατηρήθηκε ὑπὸ νέα μορφή μέχρι τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1940. Ἡ δευτέρη ἰδιαιτερότητα ἀφορᾷ τὸν ἐρχομὸ ἐκατοντάδων

6. R. Overby, *Ἡ ἀντίστροφη μέτρηση γιὰ τὸν πόλεμο*, μετάφρ. Τιτίνα Σπερελάκη, ἐκδ. Πατάκη, Ἀθήνα 2009, σ. 15.

7. Σὲ πολιτικὸν ἐπίπεδο ὁ Μεσοπόλεμος χαρακτηρίσθηκε «ἀπὸ τὴν κρίση τοῦ κοινοβουλευτικοῦ συστήματος, τὸν πολλαπλασιασμὸ τῶν αὐταρχικῶν καὶ δικτατορικῶν καθεστώτων στὴν Εὐρώπην, τὶς συνεχεῖς καὶ ποικιλόμορφες παραβιάσεις τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων, μὲ ταυτόχρονη ὅμως κατοχύρωση ὀρισμένων κοινωνικῶν δικαιωμάτων, τὴ συνεχῆ καὶ δυναμικὴ ἀνάμιξη τοῦ στρατοῦ στὴν πολιτικὴ ζωὴ καὶ τὴν ὑποχώρηση τῆς ἀρχῆς τῆς διάκρισης τῶν ἐξουσιῶν...». Σπ. Βλαχόπουλος, «Συνταγματικὸ δίκαιο καὶ πολιτικὴ πρᾶξι στὸν Μεσοπόλεμο», στό: *Ὁ Μεγάλος μετασχηματισμός. Κράτος καὶ πολιτικὴ στὴν Ἑλλάδα τοῦ 20οῦ αἰῶνα*, ἐπιμ. Γ. Βούλγαρης, Κ. Κωστής, Σ. Ριζᾶς, ἐκδ. Πατάκη, Ἀθήνα 2020, σ. 253. Πρόσθετα στοιχεῖα γιὰ τὴν περίπτωσιν τῆς Ἑλλάδας βλ. στό: Σπ. Βλαχόπουλος, *Ἡ κρίση τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ στὸν Μεσοπόλεμο καὶ τὸ τέλος τῆς Β΄ Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας τὸ 1935*, ἐκδ. Εὐρασία, Ἀθήνα 2012.

χιλιάδων όμοθρήσκων και όμοεθνών πληθυσμών στόν έλλαδικό χώρο, οί όποιοι τροποποίησαν τήν πληθυσμιακή σύνθεση τής χώρας κατά περίπου 20%⁸. Η άφιξη όμως των έτεροχθόνων Έλλήνων (Μικρασιατών, Ποντίων, Θρακικών), που έξαναγκάστηκαν νά έκπατρισθούν έσπευσμένα από τή Μ. Ασία και τή Θράκη έξ αίτίας των είς βάρος τους βιαιοτήτων από τά τουρκικά στρατεύματα και τούς τσέτες και νά έγκατασταθούν στην Ελλάδα, αναζητώντας στη νέα τους πατρίδα προστασία, ασφάλεια και κάλυψη των βιοτικών τους αναγκών (π.χ. σίτιση, στέγαση κ.λπ.), κατέδειξε τήν άδυναμία των κρατικών μηχανισμών νά έντάξουν και νά άφομοιώσουν άμεσα τούς πρόσφυγες στην έλληνική κοινωνία⁹.

Οί προαναφερθείσες έξελίξεις έπηρέασαν άραγε τήν άρθρογραφία του περιοδικού ή τήν έκδοτική του κυκλοφορία; Προτού άπαντήσουμε, άς αναφερθεί ότι τó περιοδικό έντυπο γενικά άποτελεί μία από τίς βασικές πηγές τής ιστορίας μιās περιόδου και ύπερτερεί έναντι των έπίτομων εκδόσεων τής ίδιας έποχής, καθώς έξ αίτίας τής περιοδικότητάς του δίνει τή δυνατότητα στόν έρευνητή νά διακρίνει τίς ιστορικές προσλήψεις του περιοδικού σέ μεγάλο χρονικό διάστημα. Παράλληλα άποτελεί τόν φορέα άπόψεων ένός πλήθους συγγραφέων και καλύπτει πληθώρα θεμάτων, άφου άκόμη και όταν έχει έναν άποκλειστικό χαρακτήρα, άσχολεϊται με πολλά άλλα ζητήματα. Η περιοδική τέλος έκδοση «ώς συλλογική έκφραση και ταυτόχρονα ως όργανο μιās μόνο ομάδας από τόν ευρύτερο χώρο τής διανόησης εύνοει τήν παρουσία του διαλόγου τόσο ανάμεσα στα μέλη τής δικής του ομάδας συνεργατών όσο και με ομάδες άλλων έντύπων τής έποχής»¹⁰.

8. Τίς τρεις πρώτες δεκαετίες του 20ού αϊ. ό έλλαδικός χώρος έδέχθη άρκετά προσφυγικά ρεύματα, τά όποια μπορούν νά κατηγοριοποιηθοún –σχηματικά έντελώς– σέ όσα πραγματοποιήθηκαν μετá από: α) τó τέλος των Βαλκανικών Πολέμων (1912-1913), β) τόν τερματισμό του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1914-1918), γ) τήν κατάρρευση του Μικρασιατικού μετώπου (Αύγουστος 1922). Έπιλεκτικά βλ. Α. Πάλλης, «Έλλάς-Προσφυγικόν ζήτημα», *Μεγάλη Έλληνική Έγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι΄, Αθήνα 1934, σσ. 667-672. Κ. Βακαλόπουλος, *Η θρακική έξοδος (1918-1922). Από τή γενοκτονία, τήν παλιννόστηση, τó ταγιαρικό καθεστώς και τήν άπελευθέρωση στο δεύτερο ξεριζωμό*, έκδ. Έρόδοτος, Αθήνα 1999. Στ. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο πόνος και ή δόξα*, έκδ. Άφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη ²2003.

9. Κ. Κωστής, «Τά κακομαθημένα παιδιά τής Ιστορίας». Η διαμόρφωση του νεο-ελληνικού κράτους (18ος-21ος αϊώνας), έκδ. Πόλις, Αθήνα 2013, σ. 644.

10. Γεωργία Λαδογιάννη, *Τó περιοδικό «Ιδέα» (1933-1934). Παρέμβαση στην*

Ἡ Θεολογία

Στὸ προλογικὸ σημείωμα τῆς ἐναρκτήριας ἔκδοσης τοῦ ἐξεταζομένου ἐπιστημονικοῦ περιοδικοῦ (Ἰούνιος 1923), στὸ ὁποῖο παρουσιάσθηκαν οἱ προγραμματικὲς ἀρχὲς τῆς νέας ἐκδοτικῆς προσπάθειας, ὁ διευθυντὴς τοῦ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, Καθηγητὴς Θεολογίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, ἐξέφρασε τὴ λύπη του, ἐπειδὴ «αἱ Ἀθῆναι, ἡ μάλιστα ἐν Ἐπιστήμῃ πρωτεύουσα τῶν πόλεων τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου, δὲν ἠξιώθησαν ἔτι ν' ἀποκτήσωσι τὸ μόνιμον αὐτῶν ἐπιστημονικὸν περιοδικόν». Παράλληλα ὁ Παπαμιχαήλ ἀναφέρθηκε καὶ στοὺς λόγους ποὺ ἐπέβαλαν τὴ νέα ἐκδοτικὴ προσπάθεια. Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὸν προαναφερθέντα, ὁ ὁποῖος συμπεριλαμβανόταν στοὺς στενοὺς συνεργάτες τοῦ Μητροπολίτου/Αρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, δὲν ὑπῆρχε στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ἓνα ἀντίστοιχο ἐπιστημονικὸ θεολογικὸ περιοδικό, ἀφοῦ ἡ προηγούμενη ἐκδοτικὴ προσπάθεια τοῦ περιοδικοῦ *Ἡ Καινὴ Διδαχὴ* (1919) δὲν εἶχε μακροημερεύσει¹¹. Παράλληλα ἦταν ἔντονη ἡ συναίσθηση στὸν χῶρο τῆς ἐπιστημονικῆς Θεολογίας γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα ἐνὸς σχετικοῦ περιοδικοῦ, λόγῳ τῆς ἔφρεσης ποὺ ἐπικρατοῦσε γιὰ τὶς θεολογικὲς ἔρευνες καὶ τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἑλληνικῆς θεολογίας καὶ τῆς προσφορᾶς βήματος γιὰ τὴ δημοσίευση τῶν ἐπιστημονικῶν ἔργων τῶν καθηγητῶν θεολογίας. Ὅσο γιὰ τὴν ἐκδοτικὴ ἀποτυχία τῆς *Καινῆς Διδαχῆς*, ὁ Γρ. Παπαμιχαήλ τὴν ἀπέδιδε: «εἰς τὴν ἐπ' ἐσχάτων γενικὴν τῶν καθ' ἡμᾶς [...] ἀστάθειαν...», ἡ ὁποία ἐπηρέασε καὶ τὴν πνευματικὴ κίνηση τοῦ τόπου, καθὼς αὕτὴ εὐοδώνεται «μόνον ἐν ἡρεμίᾳ πνεύματος, ἐφικτὴ ὑπὸ συνθήκας ζωῆς εἰρηναίας καὶ ἀπερισπάστου»¹². Προφανῶς ὁ συντάκτης τοῦ Προλόγου ἀναφερόταν στὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις τῆς

κοινωνικὴ κρίση καὶ τὴν αἰσθητικὴ ἀναζήτηση, διδακτορικὴ διατριβή, Ἰωάννινα 1989, σ. 4.

11. *Ἡ Καινὴ Διδαχὴ. Θεολογικὸν περιοδικὸν σύγγραμμα ἐκδιδόμενον κατὰ μῆνα προνοία τοῦ Μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μελετίου*, τόμος Πρῶτος, Τύποις Ἑταιρείας «Τύπος», Ἐν Ἀθήναις 1919. Chrome-extension://efaidnbmninnibpcajpcgclefindmkaj/https://digital.lib.auth.gr/record/143750/files/5296_1.pdf [21.4.2025]. Ἐπιπρόσθετα βλ. Κ. Μπελέζος, «Ἐντυπα θρησκευτικά», *Μεγάλη Ὁρθόδοξη Χριστιανικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 7ος, Στρατηγικὲς Ἐκδόσεις Ε.Π.Ε., Ἀθήνα 2014, σ. 148.

12. [Γρ. Παπαμιχαήλ] Ἡ Διεύθυνσις, «Θεολογία», *Θεολογία* 1, 1 (1923), σ. 5.

περιόδου 1920-1922 (π.χ. ἐκλογές 1920, Ἐπανάσταση τοῦ 1922, ἀποχώρηση τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, Δίκη τῶν Ἐξ κ.λπ.), οἱ ὁποῖες ἐπέφεραν ἐπιπτώσεις στὴ στρατιωτική, κοινωνική, οἰκονομική, πολιτική κατάσταση ποὺ ἐπικράτησε στὴ χώρα ἀπὸ τὸν Νοέμβριο τοῦ 1920 καὶ ἐντεῦθεν.

Ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικὰ

Τὸ περιοδικό –διαστάσεων 25×18 ἑκατοστά– ἐξέδιδε ἐτησίως καὶ καθ’ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ Μεσοπολέμου τέσσερα τριμηνιαῖα τεύχη. Ἐξαίρεση ἀπετέλεσε τὸ πρῶτο ἔτος (1923), στὸ ὁποῖο ἐξεδόθησαν τρία τεύχη, ἐπειδὴ τὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτὰ κυκλοφορήθηκε τὸ καλοκαίρι. Ὑπῆρχε μάλιστα ἡ σκέψη νὰ αὐξηθοῦν τὰ τεύχη ἐτησίως, χωρὶς ὥστόσο αὐτὸ νὰ καταστεῖ ποτὲ δυνατό. Στό –ἀπὸ χοντρὸ χαρτί– ἐξωφύλλο ἐκάστου τόμου ἀναγράφονταν ὁ τίτλος τοῦ περιοδικοῦ (*Θεολογία. Περιδικὸν Ἐπιστημονικὸν Σύγγραμμα Ἐκδιδόμενον Προνοία τοῦ Μητροπολίτου Ἀθηνῶν Χρυσοστόμου*), ὁ διευθυντὴς του (Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου), ὁ ἀριθμὸς τοῦ τόμου, καθὼς καὶ στοιχεῖα τῆς ἔκδοσής του, ὅπως ὁ τόπος (Ἐν Ἀθήναις), τὸ ἔτος ἔκδοσης καὶ τὸ τυπογραφεῖο (Τύποις «Φοῖνικος»). Στὸ τέλος κάθε τόμου ὑπῆρχε κατάλογος μὲ τὰ κύρια ὀνόματα καὶ τὰ περιεχόμενα τοῦ τόμου.

Ἀνὰ τεῦχος ὥστόσο τὰ στοιχεῖα ποὺ σημειώνονταν στὸ λεπτὸ χαρτί τοῦ ἐξωφύλλου του διαφοροποιοῦνταν ἐν μέρει. Ἀρχικὰ γραφόταν ὁ τίτλος τοῦ περιοδικοῦ (*Θεολογία. Περιδικὸν Ἐπιστημονικὸν Σύγγραμμα Ἐκδιδόμενον Προνοία τοῦ Μητροπολίτου Ἀθηνῶν Χρυσοστόμου*) καὶ ἀκολουθοῦσαν ὁ διευθυντὴς του (Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου), ὁ ἀριθμὸς τοῦ τόμου καὶ ὁ ἀριθμὸς τοῦ τεύχους, τὰ περιεχόμενα τοῦ τεύχους καὶ στοιχεῖα τῆς ἔκδοσής του, ὅπως ὁ τόπος ἔκδοσης (Ἐν Ἀθήναις), τὸ ἔτος, τὸ τυπογραφεῖο (Τύποις «Φοῖνικος»). Στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ἐξωφύλλου κάθε τεύχους ἐπαναλαμβάνονταν ὁ τίτλος τοῦ περιοδικοῦ καὶ οἱ «ὄροι συνδρομῆς» του στὰ ἑλληνικὰ καὶ τὰ γαλλικά. Συγκεκριμένα γιὰ τὴν Ἑλλάδα ὁ τόμος ἐτιμᾶτο 50 δρχ. καὶ 50 χρυσὰ φράγκα γιὰ τὸ

ἐξωτερικό. Ἀντίστοιχα, κάθε τεύχος ἐτιμᾶτο 15 δρχ. καὶ ἀντιστοίχως 15 χρυσᾶ φράγκα γιὰ τὴν ἀλλοδαπή. Ἐπιπρόσθετα σημειώνονταν –καὶ στὶς δύο γλῶσσες– ἡ διεύθυνσή του (Περιοδικόν «Θεολογία» Ἀθήνας, Ἀρχιεπισκοπὴν) καὶ ἡ φράση: «Ἐγγραφὰ καὶ ἐμβάσματα συνδρομῶν γίνονται καὶ διὰ τῆς Ἀναπλάσεως Ἀθηνῶν, Σταδίου 38»¹³. Γιὰ τοὺς φοιτητὲς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ τοὺς ἱεροσπουδαστὲς ὑπῆρχε μειωμένη ἐτήσια συνδρομή (25 δρχ.)¹⁴. Στὸ τέλος κάθε τεύχους ὑπῆρχαν «Κριτικὸν καὶ Βιβλιογραφικὸν Δελτίον» καὶ «Βιβλιογραφικὰ σημειώματα»¹⁵.

Στὴν τελευταία σελίδα τοῦ τεύχους ἦ στὸ ὀπισθόφυλλό του ὑπῆρχε ὁ «Κανονισμός» ἔκδοσης τοῦ περιοδικοῦ. Βάσει αὐτοῦ ἡ Θεολογία ἐκδιδόταν στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὴν Ἀρχιεπισκοπὴ, «προνοίᾳ τοῦ Μητροπολίτου/Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσοστόμου κατὰ τρίμηνα, ἐπὶ τοῦ παρόντος, τεύχη». Τὸ ὅτι ἡ ἔκδοση τῆς Θεολογίας ἀνῆκε στὴ Μητρόπολη/Ἀρχιεπισκοπὴ Ἀθηνῶν καὶ ὄχι στὴν Ἱερὰ Σύνοδο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐπεξηγεῖ προφανῶς τὸ γιατί στὰ Πρακτικὰ τῆς Δ.Ι.Σ. (21/4.5.1923) δὲν ἐμφανίζεται νὰ ἐγκρίνεται ἡ ἔκδοση τοῦ περιοδικοῦ, ἐν ἀντιθέσει μὲ τὸ περιοδικὸ Ἐκκλησία, ποὺ κυκλοφορήθηκε καὶ αὐτὸ στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο τὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο ἀπὸ τὴν Ἱερὰ Σύνοδο (καλοκαῖρι 1923)¹⁶. Προσέτι, σὲ ἀναφορὰ τῆς Νέας Σιώνος (Ἰούνιος 1923) γιὰ τὰ δύο νέα ἐκκλησιαστικὰ περιοδικὰ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἐνῶ γιὰ τὸ πρῶτο (Ἐκκλησία) σημειώνεται ὅτι «ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐνέκρινε τὴν ἔκδοσιν...» γιὰ τὸ δεύτερο (Θεολογία) ἐπισημαίνεται ὅτι «ὁ Μ. Μητροπολίτης ἀπεφάσισε τὴν ἔκδοσιν ἐπιστημονικοῦ περιοδικοῦ...», χωρὶς ὥστόσο νὰ ἐπικαλεῖται ἡ Νέα Σιών τὴν ἔγκριση τῆς Συνόδου¹⁷. Πιθανότατα ἡ μὴ ἔνταξη τῆς Θεολογίας στὶς ἀρμοδιότητες τῆς Ἱ. Συνόδου καταδεικνύει τὴν πρόθεση τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν νὰ περιορίσει τὶς ὅποιες γραφειοκρατικὲς

13. Θεολογία 2, 1 (1924).

14. Ἐκκλησία 19 (6.10.1923), σ. 156· <https://ecclesiagreece.gr/greek/press/theologia/> [27.4.2025].

15. Θεολογία 2, 1 (1924).

16. Ι.Α.Ε.Ε., Α1514Υ3Β6, Πρακτικὰ Δ.Ι.Σ. (1921-1927), σ. 203.

17. «Ἐκκλησιαστικὰ Χρονικά», Νέα Σιών (Ἰούνιος 1923), σ. 383· [chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgiclfndmkaj/http://www.jpnewzionmagazine.org/assets/books/NEA_SION_JUNE.pdf](http://www.jpnewzionmagazine.org/assets/books/NEA_SION_JUNE.pdf) [16.5.2025].

κωλυσιεργίες ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Συνόδου, οἱ ὁποῖες θὰ μπορούσαν νὰ δημιουργήσουν προβλήματα στὴν ἐκδοτικὴ πορεία τοῦ νέου περιοδικοῦ.

Ἐπιπρόσθετα τὸ περιοδικὸ *Θεολογία* δεχόταν –σύμφωνα μὲ τὸ δεύτερο ἄρθρο τοῦ Κανονισμοῦ τῆς– γιὰ δημοσίευση: «μελέτας ἐπιστημονικὰς θεολογικὰς, ὡς καὶ πᾶσαν διατριβὴν ἱστορικὴν, φιλοσοφικὴν ἢ νομικὴν, σχετιζομένην πρὸς τὴν Θεολογίαν ἢ τὴν Ἐκκλησίαν»¹⁸. Ἡ ἴδια φιλοσοφία γιὰ τὶς ὑπὸ δημοσίευση μελέτες διατηρήθηκε στὸ περιοδικὸ καὶ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Χρυσοστόμου (22 Ὀκτωβρίου 1938), ἀφοῦ σύμφωνα μὲ τὸ προλογικὸ σημεῖωμα τοῦ τελευταίου προπολεμικοῦ τόμου (ΙΗ', 1940) ὁ νέος Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χρῦσανθος ἐπεσήμαινε ὅτι τὸ κάθε τεῦχος θὰ περιελάμβανε «αὐτοτελεῖς, αὐστηρῶς ἐπιστημονικὰς μελέτας, σχέσιν ἐχούσας πρὸς δογματικά, ἐξηγητικά, ἱστορικά, κανονικά, ἀρχαιολογικά ζητήματα τῆς καθ' ἡμᾶς ὀρθοδόξου ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας»¹⁹.

Μὲ βάση πάντως τὸ περιεχόμενο τῶν ἄρθρων ποὺ δημοσιεύθηκαν στὸ περιοδικὸ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Μεσοπολέμου, καὶ τὰ ὁποῖα προσεγγίζουν ἢ καὶ ὑπερβαίνουν τὰ 384 (Πίν. 1ος), διαπιστώνεται ὅτι ἡ συντριπτικὴ πλειονότητα τῶν ἄρθρων ἀφοροῦσε τὴν ἐπιστήμῃ τῆς Θεολογίας (82,3%). Σὲ σχέση δὲ μὲ τὰ ὑπόλοιπα γνωστικὰ ἀντικείμενα ποὺ θεραπεύει ἡ ἐν λόγῳ ἐπιστήμη, τὴν πρωτοκαθεδρία εἶχαν τὰ ἄρθρα ποὺ ἀφοροῦσαν τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν (62,5%). Τὰ κείμενα τυπώνονται σὲ μία στήλη, ἐνῶ ἡ σελιδαρίθμηση τῶν τευχῶν, στὴν ὁποία συνυπολογιζόταν τὸ ἐξώφυλλό τους, ἦταν συνεχῆς μέχρι τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ τόμου. Ὅσο γιὰ τὸν συνολικὸ ἀριθμὸ τῶν σελίδων του, αὐτὸς δὲν ἦταν σταθερὸς, ἀλλὰ κυμαίνετο ἀπὸ 368 (23 τυπογραφικὰ) ἕως καὶ 416 σελίδες (26 τυπογραφικὰ φύλλα).

Οἱ Ἀθηναῖοι συνεργάτες τοῦ περιοδικοῦ ἀνελάμβαναν οἱ ἴδιοι τὴν διόρθωση τῶν ὑπὸ ἐκδοσὴ κειμένων τους, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς μὴ

18. «Ἐκ τοῦ Κανονισμοῦ τῆς “Θεολογίας”», *Θεολογία* 2 (1924). Ἀργότερα ὁ «Κανονισμός» τροποποιήθηκε ἐν μέρει ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ σημεῖο. Συγκεκριμένα ἐπισήμαινε ὅτι στὴ *Θεολογία* θὰ δημοσιεύονταν πρωτότυπες καὶ ἀνέκδοτες «ἐπιστημονικαὶ πραγματεῖαι ἀναφερόμεναι εἰς τὴν θεολογικὴν ἐπιστήμην ἢ εἰς θέματα ἄλλων ἐπιστημῶν συναρτώμενα πρὸς τὴν θεολογίαν». Βλ. Ἀδ. Στ. Ἀνεστίδης, *Θεολογία. Ἐπιστημονικὸν Περιοδικὸν ἐκδιδόμενον κατὰ τριμηνίαν. Εὐρετήριο τῶν τόμων Α' (1923)-Ε' (1989)*, Ἀθήνα 1998, σ. 15.
19. Ἀθηνῶν Χρῦσανθος, «Προλογικό», *Θεολογία* 18 (1940), <https://ecclesiagreece.gr/greek/press/theologia/> [15.5.2025].

Ἀθηναίους συγγραφείς, τῶν ὁποίων τὴν ἐπιμέλεια τῶν ἄρθρων τους ἀνελάμβαναν οἱ ἐπιμελητὲς τῆς Θεολογίας. Ὅσοι δὲ συγγραφεῖς ἐπιθυμοῦσαν τὴν ἀνατύπωση τῆς μελέτης τους, ἐπωμίζονταν ἰδίους ἐξόδοις τὴν ὅποια δαπάνη, κατόπιν συνεννοήσεως μὲ τὸ τυπογραφεῖο. Οἱ ἐργασίες ἔπρεπε νὰ συντάσσονται στὴ μία ὄψη τοῦ φύλλου, νὰ εἶναι καθαρογραμμένες καὶ εὐανάγνωστες. Σὲ διαφορετικὴ περίπτωση δὲν δημοσιεύονταν. Τὰ μὴ δημοσιευμένα χειρόγραφα παραδίδονταν στοὺς συντάκτες τοὺς αὐτοπροσώπως ἢ μὲ ἐντολοδόχο καὶ δὲν ἐπιστρέφονταν ταχυδρομικῶς σὲ αὐτούς. Στούς τακτικοὺς συντάκτες τῆς Θεολογίας –σύμφωνα μὲ τὸν κανονισμό ἐκδόσῃς της– συγκαταλέγονταν καὶ ὅσοι συνέγραφαν βιβλιοπαρουσιάσεις/βιβλιοκριτικὲς στὸ «Βιβλιογραφικὸ αὐτῆς Δελτίον», ἐνῶ ὅσα συγγράμματα παρουσιάζονταν στὸ ἴδιο «Δελτίον» ἔπρεπε νὰ συνοδεύονται ἀπὸ περίληψη. Τὸ περιοδικὸ τέλος ἀνταλλασσόταν μὲ ἄλλα ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ²⁰. Ἐπρόκειτο προφανῶς γιὰ μία συνηθισμένη πρακτικὴ μεταξὺ τῶν περιοδικῶν τῆς ἐποχῆς, κρίνοντας ἀπὸ τὸ ὅτι ὑπῆρχε συγκεκριμένο σημεῖο στὰ περιοδικὰ ὅπου κατέγραφαν τὰ ἀνταλλασσόμενα περιοδικὰ (π.χ. Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος)²¹.

Πίνακας 1ος
Ἄρθρα στὸ περιοδικὸ Θεολογία (1923-1940)

Θεματολογία	Ἄρθρα	%
Ἀπολογισμοὶ συνεδρίων	5	1,3
Ἀρχαιονομία	1	0,26
Ἐκκλησιαστικὴ ἀρχαιολογία	5	1,3

20. «Ἐκ τοῦ Κανονισμοῦ τῆς “Θεολογίας”», Θεολογία 2 (1924).

21. Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος ΚΔ' (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1924), σσ. 325-328.

Θεολογία (έκκλησιαστική ιστορία, έρμηνευτική, συστηματική, συμβολική, πατερική, λειτουργική, άγιολογία, θρησκευιολογία, κανονικό δίκαιο κ.λπ.)	316	82,3
Κριτικές	7	1,8
Τοποθετήσεις	3	0,76
Φιλολογία (παλαιογραφία, ύμνογραφία, φιλολογία κ.λπ.)	40	10,4
Φιλοσοφία	7	1,8
Σύνολο	384	100

Πηγή: Θεολογία, τόμ. Α'-ΙΗ' (1923-1940)

Παρά τὸν θεματολογικὸ προσανατολισμὸ τῆς Θεολογίας στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία, τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν συντακτῶν τοῦ περιοδικοῦ προερχόταν –κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐξεταζομένης περιόδου– ἀπὸ τὸν ἐκκλησιαστικὸ χῶρο (Πίν. 2ος), μὲ κυριωτέρους τοὺς Ἀρχιεπίσκοπο Ἀθηνῶν Χρυσόστομο Παπαδόπουλο (36 δημοσιεύσεις), Μητροπολίτη Κορυτσᾶς Εὐλόγιο Κουρίλα (31 δημοσιεύσεις), πρώην Λεοντοπόλεως Σωφρόνιο Εὐστρατιάδη (18 δημοσιεύσεις), Μητροπολίτη Θεσσαλιώτιδος καὶ Φαναριοφερσάλων Ἰεζεκιήλ (15 δημοσιεύσεις), Μητροπολίτη Γόρτυνος καὶ Μεγαλουπόλεως Πολύκαρπο (13 δημοσιεύσεις). Ἀκολουθοῦσαν οἱ πανεπιστημιακοὶ καθηγητές, μὲ πολυγραφώτερους τοὺς Ἀδαμάντιο Ν. Διαμαντόπουλο (25 δημοσιεύσεις), Κωνσταντῖνο Ἰω. Δυοβουνιώτη (16 δημοσιεύσεις) καὶ Γ. Δεληγιάννη (14 δημοσιεύσεις). Στοὺς τακτικoὺς τέλος ἀρθρογράφους τοῦ περιοδικοῦ συγκαταλέγονται οἱ λόγιοι Δημήτριος Π. Πασχάλης (19 δημοσιεύσεις) καὶ Βασίλειος Ἀ. Μυστακίδης (11 δημοσιεύσεις). Ἄς ἐπισημανθεῖ πάντως ὅτι πολλὲς

ἀπὸ τὶς συγκεκριμένες δημοσιεύσεις σχετίζονταν μὲ πραγματείες οἱ ὁποῖες ἐκδίδονταν σὲ συνέχειες.

Πίνακας 2ος
Συγγραφεῖς στὸ περιοδικὸ *Θεολογία* (1923-1940)

Ἀρθρογράφοι	Ἄτομα	%
Ἐκκλησιαστικοὶ	26	39,4
Ἐκπαιδευτικός/Λόγιος	1	1,5
Καθηγητὴς Ἀρχαιολογίας	1	1,5
Καθηγητὲς Θεολογίας καὶ ἐκκλησιαστικοὶ	20	30,3
Καθηγητὴς Ἱστορίας	1	1,5
Λόγιοι	16	24,3
Φιλόσοφος	1	1,5
Σύνολο	66	100

Πηγή: *Θεολογία*, τόμ. Α'-ΙΗ' (1923-1940)

Τόσο στὴν πρώτη ἐκδοτικὴ τοῦ περιόδου (1923-1939) ὅσο καὶ στὶς ἐπόμενες (1940-1948, 1949-2025)²², τὸ περιοδικὸ ἐκυκλοφορεῖτο, ὅπως προαναφέρθηκε, σὲ σταθερὴ βάση, ἐκδίδοντας δηλαδὴ ἐτησίως τέσσερα (4) τριμηνιαῖα τεύχη. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ καθιστοῦσε τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἐπιστημονικοῦ καὶ ἐκκλησιαστικοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ ζωηρό, κυρίως ὅταν οἱ δημοσιεύσεις ἐκδίδονταν σὲ συνέχειες. Στὴ δεύτερη ὥστόσο ἐκδοτικὴ περίοδο τῆς *Θεολογίας* (1940-1948), ὀριζόταν, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ προλογικὸ σημεῖωμα τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσάνθου Φιλιππίδη, ὅτι: «Ἐκαστον τεῦχος θὰ περιλαμβάνῃ αὐτοτελεῖς, αὐστηρῶς

22. Ἀπὸ τὸ 1923 καὶ ἐντεῦθεν τὸ περιοδικὸ *Θεολογία* ἐκδίδεται ἀνελλιπῶς ἕως καὶ σήμερα.

ἐπιστημονικὰς μελέτας...» (18.10.1940)²³. Ἐπιπρόσθετα ἡ συχνὴ κυκλοφορία τῶν τευχῶν ἐξασφάλιζε στὰ δημοσιεύματα –σὲ θεωρητικὸ τοῦλάχιστον ἐπίπεδο– ἐγκυρότητα καὶ βιβλιογραφικὴ ἐνημερότητα ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό τους, ἀφοῦ δὲν μεσολαβοῦσε μεγάλο χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὴ συγγραφή καὶ ἕως τὴ δημοσίευση²⁴.

Στὰ πρῶτα δεκαεπτὰ ἔτη τῆς ἐκδοτικῆς πορείας τῆς Θεολογίας ἕκαστος τόμος περιελάμβανε κατὰ μέσο ὅρο 384 σελίδες (24 τυπογραφικὰ φύλλα). Κατ' ἀναλογίαν δηλαδὴ 96 περίπου σελίδες (6 τυπογραφικὰ φύλλα) ἀνὰ τεῦχος²⁵. Ἀντίθετα τὶς μεταπολεμικὲς δεκαετίες (1950-1969) ὁ ἀριθμὸς τῶν σελίδων διπλασιάσθηκε. Ἐκτοτε ὁ ἀριθμὸς τους προσέγγισε ἢ καὶ ὑπερέβη τὶς 1.000 σελίδες ἀνὰ τόμο²⁶. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ μπορεῖ νὰ αἰτιολογηθεῖ πρῶτιστα ἀπὸ τὴν αὔξηση τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν πανεπιστημιακῶν νὰ δημοσιεύουν στὸ ἐξεταζόμενο περιοδικό. Ἄς μὴ λησμονοῦμε ἄλλωστε ὅτι ἀπὸ τὸ 1942 ξεκίνησε νὰ λειτουργεῖ στὸ Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης καὶ ἡ δευτέρη Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς χώρας²⁷. Πρόσθετο ἐνδεχομένως κίνητρο στὸν Μεσοπόλεμο –γιὰ τοὺς συγγραφεῖς– ἀπετέλεσε ἡ προσφορὰ τῆς Θεολογίας στοὺς συνεργάτες τῆς ἑκατὸ ἀνατύπων²⁸. Τέλος, ἡ αὔξηση τῶν σελίδων τοῦ

23. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://ecclesiagreece.gr/greek/press/theologia/material/1940_1_2_2_prologiko.pdf?acrobatPromotionSource=embeddedPDF [29.4.2025].

24. Ἀδ. Στ. Ἀνεστίδης, *Θεολογία. Ἐπιστημονικὸν Περιοδικὸν ἐκδιδόμενον κατὰ τριμηνίαν. Εὐρετήριο... ὁ.π., σ. 15*.

25. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν οἱ τόμοι 16ος (1938) καὶ 18ος (1940), οἱ σελίδες τῶν ὁποίων εἶναι 420 καὶ 284 ἀντίστοιχα. Ἡ αὔξηση τοῦ πρώτου τόμου σὲ σελίδες σχετίζεται προφανῶς μὲ τὸ ἄρθρο τοῦ ἀρχιμ. Μιχ. Κωνσταντινίδη, «Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος (1 Ἰουλίου 1868-22 Ὀκτωβρίου 1938)», σσ. 367-408, ποὺ ἐντάχθηκε στὸν τόμο ἐκτάκτως λόγῳ τοῦ θανάτου τοῦ Μακαριωτάτου (22.10.1938). Ὁ δὲ περιορισμένος ἀριθμὸς σελίδων (284) τοῦ δευτέρου τόμου (18ος) ἔχει σχέση μὲ τὴν ἑναρξὴ τοῦ Ἑλληνοϊταλικοῦ Πολέμου, ποὺ εἶχε ὡς συνέπεια νὰ κυκλοφορηθοῦν δύο (2) μόνο ἀπὸ τὰ τέσσερα (4) τεύχη τοῦ τόμου.

26. <https://ecclesiagreece.gr/greek/press/theologia/> [16.5.2025].

27. <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://theo.auth.gr/wp-content/uploads/2023/03/%CE%A4%CE%9F-%CE%A4%CE%9C%CE%97%CE%9C%CE%91-%CE%98%CE%95%CE%9F%CE%9B%CE%9F%CE%93%CE%99%CE%91%CE%A3-%CE%9C%CE%95-%CE%9C%CE%99%CE%91-%CE%9C%CE%91%CE%A4%CE%99%CE%91.pdf> [27.4.2025].

28. Ἀδ. Στ. Ἀνεστίδης, *Θεολογία. Ἐπιστημονικὸν Περιοδικὸν ἐκδιδόμενον κατὰ τριμηνίαν. Εὐρετήριο... ὁ.π., σ. 15-16*.

περιοδικού μεταπολεμικά αιτιολογείται και από το ότι η Θεολογία περιήλθε στην άρμοδιότητα της Ίερās Συνόδου και συνεπώς τελούσε πλέον υπό τη χρηματοδότησή της, στοιχείο που δημιουργούσε καλύτερες οικονομικές προϋποθέσεις στην έκδοτική της πορεία.

Αξίζει επίσης να επισημανθεί ότι παρά τα σημαντικώτατα οικονομικά προβλήματα που αντιμετώπισε στη δεκαετία του 1930 ή χώρα και ιδίως από το 1932 και έπειτα (π.χ. χρεοκοπία ελληνικού κράτους, έγκατάλειψη του κανόνα χρυσού, κατάρρευση της δραχμής, κρίση τραπεζών, φυγή κεφαλαίων, οικονομική απομόνωση, πληθωρισμός, αύξηση ανεργίας, κοινωνική αστάθεια, κ.λπ.)²⁹, τα όποια και επέβαλαν στον έκδοτικό τομέα, εκτός των άλλων, τεράστιους δασμούς στο μελάνι και το χαρτί, ή έκδοτική πορεία του περιοδικού δεν επηρεάσθηκε, αφού καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '30 δεν παρατηρήθηκε καμμία μείωση στον αριθμό των τευχών ή των σελίδων του. Αυτό προφανώς δηλώνει ότι η Θεολογία βρισκόταν σε μία καλή οικονομική κατάσταση, λόγω της εκκλησιαστικής επιχορήγησης, όπως και το περιοδικό Έκκλησία³⁰, ή όποια της επέτρεψε να συνεχίζει απρόσκοπτα το έργο της. Πιθανότατα λοιπόν οι έκδοτικές δαπάνες της Θεολογίας καλύπτονταν όχι μόνο από τις συνδρομές των αναγνωστών της, αλλά και από τις οικονομικές ενισχύσεις της Αρχιεπισκοπής Αθηνών και ένδεχομένως από τον ίδιο τον μακαριστό Χρυσόστομο Παπαδόπουλο. Στην «άνεφελη» τέλος έκδοση του περιοδικού στον Μεσοπόλεμο συνέβαλε και η ήθικη και έμπρακτη στήριξη του από τους καθηγητές της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

29. C. P. Brégianni, *The Great Depression and Greece: Monetary and Economic Perspectives in a Transnational Context*, TransMonEA Research Project/Academy of Athens Research Committee – Hellenic Foundation for Research and Innovation, Alfeios, Αθήνα 2023· C. P. Brégianni, “Greece: Institutional Strategies and Political Actors in a Period of Increasing Economic Protectionism”, στο: Kl. Richter, Jasmin Nithammer, and Anca Mándru (έπιμ.), *The Great Depression in Eastern Europe*, Central European University Press, Budapest – Vienna – New York, σσ. 301-331.

30. «Κατά την ΕΘ'/19.4.23 συνεδρίαν της Ι.Σ. απέφασίσθη “προτάσει του Μακ. Προέδρου συμφώνως αποφάσει Ίεραρχίας, όπως έκδοθῇ τὸ ἐπίσημον Δελτίον ‘ΕΚΚΛΗΣΙΑ’ δαπάναις τοῦ Γ.Ε.Τ. καὶ ἐκ ποσοστοῦ 1% ἐπὶ τοῦ μισθοῦ τῶν ὑπ’ αὐτοῦ μισθοδοτουμένων δικαιουμένων νὰ λαμβάνωσι δωρεὰν τὸ Δελτίον”...». Θ. Στράγκας, *Έκκλησίας Ελλάδος Ιστορία...*, ὁ.π., σ. 1164.

Ίδρυτές καὶ ἐκδοτικοὶ σκοποὶ

Ἄρρηκτα συνδεδεμένος μὲ τὴν ἔκδοση τῆς Θεολογίας καὶ ἰθύνων νοῦς τῆς ὑπῆρξε, ὅπως ἔχει γίνει ἤδη κατανοητό, ὁ Μητροπολίτης/ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χρυσόστομος Παπαδόπουλος. Ἡ κυκλοφορία τοῦ συγκεκριμένου περιοδικοῦ ἐκπλήρωσε ἕναν πολύχρονο πόθο του, νὰ ἐκδώσει ἕνα ἐπιστημονικὸ περιοδικὸ θεολογίας στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, στὸ ὁποῖο οἱ πανεπιστημιακοὶ δάσκαλοι καὶ οἱ θεολόγοι θὰ δημοσίευαν τὸν ἐπιστημονικὸν τὸν λόγον καὶ τὶς μελέτες τους. Ὁ Ἀθηνῶν ἄλλωστε ὑπῆρξε –γιὰ περισσότερες ἀπὸ δύο δεκαετίες– ὁ κινητήριος μοχλὸς καὶ ὁ ἀρθρογράφος ἀρκετῶν ἄλλων σχετικῶν περιοδικῶν τοῦ Ὁρθοδόξου χριστιανικοῦ κόσμου, ὅπως τῆς *Νέας Σιώνος* (Ἱεροσόλυμα), τοῦ *Ἐκκλησιαστικοῦ Φάρου* (Ἀλεξάνδρεια), τοῦ *Ἐκκλησιαστικοῦ Κήρυκος* (Λευκωσία) κ.ἄ.³¹

Κατ' οὐσίαν, τὸ νέο ἐκδοτικὸ ἐγχείρημα πρέπει νὰ ἐνταχθεῖ στὴ γενικώτερη προσπάθεια τοῦ Χρυσοστόμου νὰ ἀναδιοργανώσῃ τὴν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς, ἀκόμη καὶ σὲ αὐτὸν τῆς θεολογικῆς σκέψεως καὶ τῆς ἐπιστήμης, παρ' ὅλο πὺν ὑπῆρχε ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν, ἡ ὁποία ἦταν τὸ ἀρμόδιο ὄργανο περὶ «τῆς ἐπιστημονικῆς θεώρησης καὶ μελέτης τῶν θεολογικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν θεμάτων [...] καὶ τῆς δημοσίευσης ἐπιστημονικῶν θεολογικῶν μελετῶν στὴν *Ἐπετηρίδα τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*...»³². Σύμμαχος τοῦ Χρυσοστόμου στὴν ὅλη ἐκδοτικὴ προσπάθεια ἐμφανίζεται νὰ εἶναι –σύμφωνα μὲ τὸν διευθυντὴ τῆς Θεολογίας, Γρ. Παπαμιχαήλ, ὁ ὁποῖος ἐξέφραζε τὶς ἀπόψεις τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν– ἡ πολιτικὴ ὁμαλότητα πὺν ἐπικρατοῦσε στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1922³³. Προφανῶς ἡ προαναφερθεῖσα θέση τοῦ Παπαμιχαήλ ὑπῆρξε πολιτικοποιημένη καὶ συμπορευόταν πλήρως μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου γιὰ τὴ διακυβέρνηση

31. [Γρ. Παπαμιχαήλ] Ἡ Διεύθυνσις, «Θεολογία», *Θεολογία* 1, 1 (1923), σ. 6.

32. Ἀδ. Στ. Ἀνεστίδης, *Θεολογία. Ἐπιστημονικὸν Περιοδικὸν ἐκδιδομένον κατὰ τριμηνίαν. Εὐρετήριον... ὁ.π.*, σ. 12.

33. «Τὸ ναυάγιον δ' ὅμως τῶν γενομένων ἀποπειρῶν ὀφείλεται εἰς τὴν ἐπ' ἐσχάτων γενικὴν τῶν καθ' ἡμᾶς διὰ τοὺς πασιγνώστους λόγους ἀστάθειαν, ἐπηρεάζουσιν κατ' ἀνάγκην ἀδήριτον καὶ τὴν πνευματικὴν κίνησιν, ἥτις εὐοδοῦται μόνον ἐν ἡρεμίᾳ πνεύματος...». [Γρ. Παπαμιχαήλ] Ἡ Διεύθυνσις, «Θεολογία», *Θεολογία* 1, 1 (1923), σ. 6.

τῆς χώρας ἀπὸ τὴν Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση. Εἶναι γνωστὲς ἄλλωστε οἱ φιλικὲς σχέσεις τοῦ Παπαδοπούλου μετὰ τὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο³⁴.

Ἐκδοτικὲς διαφοροποιήσεις/ἐπισημάνσεις

Τὰ ἐκδοτικὰ ἔτη τῆς Θεολογίας 1923-1938 ταυτίζονται σχεδὸν μετὰ τὴν παραμονὴ τοῦ Χρυσοστόμου στὸν ἀρχιερατικὸ θῶκο τῶν Ἀθηνῶν. Ὅταν πρωτοκυκλοφορήθηκε τὸ περιοδικό (1923), ἐπιτοφορεῖτο *Θεολογία περιοδικὸν ἐπιστημονικὸν σύγγραμμα ἐκδιδόμενον προνοία Χρυσοστόμου Μητροπολίτου Ἀθηνῶν*. Ἐκτοτε καὶ ἕως τὸ 1938, ὁπότε καὶ ἀπεβίωσε ὁ Χρυσόστομος, ὁ τίτλος διαφοροποιήθηκε ἐν μέρει, καθὼς προστέθηκε σὲ αὐτόν –τὸ 1926– ἡ φράση «κατὰ τριμηνίαν». Ἀπὸ τὸ δεύτερο ἐπίσης ἔτος κυκλοφορίας ἀντικαταστάθηκε τὸ «Μητροπολίτου Ἀθηνῶν» ἀπὸ τὸ «Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν». Διαφοροποίηση στὸν τίτλο παρατηρεῖται καὶ στὸν ΙΖ' τόμο (1939), ὅταν λόγῳ τοῦ θανάτου τοῦ Παπαδοπούλου, τὸ «προνοία Χρυσοστόμου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν» τροποποιήθηκε σὲ «ἰδρυτῆς ὁ ἀείμνηστος Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χρυσόστομος»³⁵. Ἡ διατήρηση τοῦ ὀνόματος τοῦ Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου καὶ στὸν ἐπόμενον τόμο (ΙΖ', 1939) σχετίζεται μετὰ τὸ ὅτι αὐτὸς ἐξεδόθη μετὰ ὕλη ποὺ ὑπῆρχε στὸ ἀρχεῖο τοῦ περιοδικοῦ³⁶.

Ἀντίθετα στὸν τελευταῖο μεσοπολεμικὸ τόμο (ΙΗ', 1940), ὁ τίτλος διαφοροποιήθηκε αἰσθητά, ἀφοῦ τὸ συγκεκριμένο ἔντυπο ὀνομαζόταν πλέον *Θεολογία. Ἐπιστημονικὸν περιοδικὸν διευθυνόμενον ὑπὸ ἐπιτροπείας ἐκ καθηγητῶν τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσάνθου*. Πιθανότατα ἡ ἐκδοτικὴ συνεργασία τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς μετὰ τὴν Ἀρχιεπισκοπὴ ὑπῆρξε ὁ καθοριστικὸς παράγοντας ποὺ συνέβαλε, πέρα ἀπὸ

34. Σχετικὰ μετὰ τὴ σχέση Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου καὶ Ἐλευθερίου Βενιζέλου βλ. Θ. Τσιρώνης, *Ὁ πολιτικὸς λόγος καὶ ῥόλος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (1912-1940)*, διδακτορικὴ διατριβή, Φιλοσοφικὴ Σχολὴ Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2007, σσ. 114-118, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

35. <https://ecclesiagreece.gr/greek/press/theologia/> [29.4.2025].

36. Ἀδ. Στ. Ἀνεστίδης, *Θεολογία. Ἐπιστημονικὸν Περιοδικὸν ἐκδιδόμενον κατὰ τριμηνίαν. Εὐρετήριον...*, ὅ.π., σ. 12.

τὴν ἐκλογὴ τοῦ πρώην Τραπεζοῦντος Χρυσάνθου σὲ Ἀρχιεπίσκοπο Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος (Δεκέμβριος 1938), στὴ μετάβαση τοῦ περιοδικοῦ στὴ μεταπολεμικὴ ἐκδοτικὴ του περίοδο³⁷.

Καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἐξεταζομένης ἐκδοτικῆς περιόδου (1923-1939/1940), διευθυντὴς τῆς Θεολογίας διετέλεσε ὁ Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ προσωπικὸς φίλος τοῦ Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου Γρηγόριος Παπαμιχαήλ. Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἀποχώρησή του ἀπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ περιοδικοῦ (15.2.1939), τὴ θέση του ἀνέλαβε –γιὰ ἄγνωστο χρονικὸ διάστημα– ὁ Γραμματέας τῆς Ἱερᾶς Συνόδου –καὶ μετέπειτα Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν– Ἱερώνυμος Κοτσώνης³⁸. Λίγο ἀργότερα ὁ Παπαμιχαήλ ἐπανῆλθε στὴ διοίκηση τοῦ περιοδικοῦ, αὐτὴ τὴ φορὰ ὡς μέλος «ἐπιτροπείας ἐκ καθηγητῶν τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ὑπὸ τὴν προεδρίαν Ἀρχιεπίσκοπου Ἀθηνῶν Χρυσάνθου»³⁹. Τὰ ὑπόλοιπα μέλη τῆς «ἐπιτροπείας» ἦσαν οἱ Γεώργιος Σωτηρίου καὶ Παναγιώτης Μπρατσιώτης. Ἐπιπρόσθετα στὸ ἐσώφυλλο τοῦ ἰδίου τόμου πληροφοροῦμαστε γιὰ τὴ μελλοντικὴ ἐκδοτικὴ του πορεία, καθὼς θὰ ἐκδιδόταν πλέον «δὺς τοῦ ἔτους εἰς διπλᾶ τεύχη». Ὁ τόμος ἐπίσης αὐτός (ΙΗ', 1940) παρουσιάζει κάποιες ἰδιαιτερότητες συγκριτικὰ μὲ τοὺς προγενεστέρους. Συγκεκριμένα δὲν εἶχε πίνακες περιεχομένων καὶ ὀνομάτων καὶ δὲν δημοσιεύονταν πλέον στὰ τεύχη του πραγματεῖες σὲ συνέχειες⁴⁰. Τέλος, προπολεμικὰ ἢ στοιχειοθεσία καὶ ἡ τύπωση τῆς Θεολογίας γινόταν στὸ Τυπογραφεῖο «Φοῖνιξ» (Σταδίου 38, Ἀθήνα), ἐνῶ μεταπολεμικὰ στὸ τυπογραφεῖο τῶν λοιπῶν ἐκκλησιαστικῶν περιοδικῶν, ἥτοι στὸ Τυπογραφεῖο τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας⁴¹.

37. file:///C:/Users/user098t/Desktop/1940_1_2_1_eksofylo.pdf [29.4.2025].

38. Εὐαγ. Θεοδώρου, «Κοτσώνης Ἱερώνυμος», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 7ος, Ἀθάν. Μαρτίνος, Ἀθήνα 1965, σσ. 919-921. Ἀδ. Στ. Ἀνεστίδης, *Θεολογία. Ἐπιστημονικὸν Περιοδικὸν ἐκδιδόμενον κατὰ τριμηνίαν. Εὐρετήριον...*, ὅ.π., σ. 13.

39. <https://ecclesiagreece.gr/greek/press/theologia/> [29.4.2025].

40. <https://ecclesiagreece.gr/greek/press/theologia/> [15.5.2025].

41. Ἀδ. Στ. Ἀνεστίδης, *Θεολογία. Ἐπιστημονικὸν Περιοδικὸν ἐκδιδόμενον κατὰ τριμηνίαν. Εὐρετήριον...*, ὅ.π., σ. 18.

Ἡ Θεολογία καὶ τὰ ἄλλα θεολογικὰ περιοδικὰ

Σύμφωνα μὲ δημοσίευμα γιὰ τὸ πρῶτο τεῦχος τῆς Θεολογίας στὸ περιοδικὸ Ἐκκλησία, ἡ νέα περιοδικὴ ἔκδοση χαρακτηριζόταν ὡς «τὸ ἄριστον τῶν παρ' ἡμῖν θεολογικῶν περιοδικῶν». Συγχρόνως, ἡ Ἐκκλησία ἐνημέρωνε τοὺς ἀναγνώστες της ὅτι ἡ Θεολογία «Ἐκδίδεται εἰς τριμηνιαία τεύχη προνοίᾳ τοῦ Μητροπολίτου Ἀθηνῶν Χρυσόστομου». Τὸ δημοσίευμα ἐπίσης ἐπεσήμαινε ὅτι τὰ ἄρθρα τῆς Θεολογίας, ποὺ σχετίζονται μὲ πραγματείες ἀπὸ ὅλους τοὺς κλάδους τῆς Θεολογίας, τῆς Φιλολογίας καὶ τῆς Ἱστορίας, συγγράφονταν ἀπὸ πανεπιστημιακοὺς καθηγητές, διακεκριμένους θεολόγους καὶ ἄλλους ἐπιστήμονες. Ἡ Θεολογία τέλος ἐμφανιζόταν νὰ παρακολουθεῖ ὅλη τὴν ἐλληνικὴ καὶ ξένη θεολογικὴ φιλολογία καὶ τὴν ἀντίστοιχὴ βιβλιογραφία⁴².

Τὴν ἔκδοση τοῦ νέου περιοδικοῦ χαιρέτησαν στίς σελίδες τους καὶ ἄρκετὰ ἄλλα ἐκκλησιαστικὰ περιοδικὰ τῆς ἐποχῆς⁴³. Κάποια ἐξ αὐτῶν, ἐπειδὴ εἶχαν ἄμεση σχέση μὲ τὸν Χρυσόστομο Παπαδόπουλο καὶ τὸν Γρ. Παπαμιχαήλ, ὅπως ἡ Νέα Σιών, προέβαλαν ἰδιαίτερα τὴν ἔκδοση τῆς Θεολογίας, ἐπισημαίνοντας ὅτι: «... ὁ Μ. Μητροπολίτης ἀπεφάσισε τὴν ἔκδοσιν ἐπιστημονικοῦ Περιοδικοῦ ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν “Θεολογία”, ὅπερ πρὸς τὸ παρὸν θὰ ἐκδίδηται κατὰ τριμηνίαν. Ἀμφοτέρων τῶν Περιοδικῶν τούτων [Ἐκκλησία, Θεολογία] παρακληθεῖς ἀνέλαβε τὴν διεύθυνσιν ὁ σοφὸς καθηγητὴς τοῦ Ἀθήνησι Πανεπιστημίου κ. Γρηγόριος Παπαμιχαήλ». Ἡ Νέα Σιών τέλος εὐχόταν «πλήρη εὐόδωσιν τοῦ ἀξιεπαίνου ἔργου» της⁴⁴. Ἀναφορὰ στὴ Θεολογία ἔκανε τὸ ἐν λόγω περιοδικὸ καὶ στὸ ἐπόμενο τεῦχος του (Αὐγούστος 1923), τονίζοντας: «Τῷ νέῳ ἐπιστημονικῷ περιοδικῷ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ

42. Ἐκκλησία 19 (Ἀθήνα, 6.10.1923), σ. 156. Ἐπιπρόσθετα βλ. Ἐκκλησία 15 (Ἀθήνα, 8.9.1923)· 16 (Ἀθήνα, 16.9.1923)· 24 (Ἀθήνα, 10.11.1923)· 26 (Ἀθήνα, 24.11.1923)· 31 (Ἀθήνα, 29.12.1923).

43. «Ὁ δὲ Μητροπολίτης Ἀθηνῶν κ. Χρυσόστομος προπαρασκευάζει τὴν ἔκδοσιν ἐπιστημονικοῦ περιοδικοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον “Θεολογία” [...] κατὰ τριμηνίαν» Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, ΜΓ', 20 (Κωνσταντινούπολη 2.6.1923), σ. 185. «Ἐκτὸς δὲ τοῦ φύλλου τούτου ὁ Μ. Μητροπολίτης ἀπεφάσισε τὴν ἔκδοσιν ἐπιστημονικοῦ περιοδικοῦ ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν “Θεολογία”. Καὶ ἡ μὲν “Ἐκκλησία” θὰ ἐκδίδηται ἐβδομαδιαίως, ἡ δὲ “Θεολογία” πρὸς τὸ παρὸν κατὰ τριμηνίαν, ἕως οὗ καταστῇ δυνατὴ ἡ μηνιαία ἔκδοσις αὐτῆς» Πάνταινος ΙΕ', 20 (Ἀλεξάνδρεια, 19 Μαΐου 1923), σ. 354.

44. Νέα Σιών (Ιεροσόλυμα, Ἰούνιος 1923), σ. 383.

τῷ τίτλῳ “Θεολογία” πᾶσαν εὐχεται προκοπὴν καὶ ἐπίδοσιν ἢ “Νέα Σιών”, θερμῶς συγχαίρουσα τοῖς ἰδρύσασί τε προνοοῦσι περὶ αὐτοῦ»⁴⁵. Ὁ δὲ Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος (Ἀλεξάνδρεια) συμπεριέλαβε τὴ Θεολογία στὸν κατάλογο μὲ τὰ ἐλληνικὰ καὶ ξένα περιοδικά, «μεθ’ ὧν ἀνταλλάσσονται τὰ ἡμέτερα περιοδικά», δύο σχεδὸν χρόνια ἀργότερα (Σεπτέμβριος 1925)⁴⁶.

Ἡ θετικὴ ἀπήχηση τῆς Θεολογίας στὰ θεολογικὰ περιοδικὰ τῆς «Ἑλληνορθόδοξου χριστιανικῆς Πίστεως»⁴⁷ ὑπῆρξε ἄμεση ἤδη ἀπὸ τὰ πρῶτα τεύχη τῆς κυκλοφορίας της. Σὲ σχέση πάντως μὲ τὰ περισσότερα περιοδικὰ –ἐντὸς καὶ ἐκτὸς Ἑλλάδος–, ποὺ εἶχαν κατηχητικὸ κυρίως ἢ ἐκλαϊκευτικὸ χαρακτήρα (π.χ. Ὁρθοδοξία, Ἐκκλησία κ.λπ.), ἡ Θεολογία ἐμφανίσθηκε ὡς πρωτοποριακὸ ἐπιστημονικὸ περιοδικό, ποὺ ξεχώρισε γιὰ τὴν ἀκαδημαϊκότητά του καὶ τὴν αὐστηρὴ ἐπιλογὴ τῶν συνεργατῶν του. Συγκρίνοντας μάλιστα τὸ περιοδικὸ Νέα Σιών μὲ τὴ Θεολογία διαπιστώνουμε ὅτι τὸ μὲν ἱεροσολυμίτικο ἔντυπο στόχευε στὸ νὰ διαφυλάξει –μὲ τὴν ἐκδοτικὴ του δράση– τὴ βιωματικὴ, ἱστορικὴ καὶ λειτουργικὴ συνέχεια τῆς Ὁρθόδοξης παρουσίας στοὺς Ἁγίους Τόπους, τὸ δὲ δεύτερο ἀποσκοποῦσε στὴ θεμελίωση τῆς θεωρητικῆς σκέψεως τῆς Ὁρθοδοξίας στὸν 20ὸ αἰῶνα.

Ὅσο γιὰ τὴ σχέση τῆς Θεολογίας μὲ τὸν Ἐκκλησιαστικὸ Φάρο, ὁ ὁποῖος ἀπετέλεσε σημαντικὸ θεολογικὸ ὄργανο τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας, μὲ ἔμφαση στὴ θεολογικὴ καὶ ἱστορικὴ ἔρευνα, εἶναι φανερό ὅτι ἀμφότερα τὰ περιοδικὰ συνέβαλαν καθοριστικὰ στὸ νὰ ἀναπτυχθεῖ ἡ Ὁρθόδοξη θεολογία τῆς ἐποχῆς τους. Ἐπρόκειτο γιὰ θεολογικὰ περιοδικὰ μὲ κοινὴ Ὁρθόδοξη βάση, ἀλλὰ μὲ διαφορετικὲς ἐστιάσεις, ἀποστολὲς καὶ παραδόσεις. Ὁ Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος λειτουργοῦσε περισσότερο ὡς ἐκκλησιαστικὸ καὶ θεολογικὸ ἐργαλεῖο διακονίας, μὲ σεβασμὸ στὴν ἱστορικότητα καὶ τὸν λειτουργικὸ λόγο, ἐνῶ ἡ Θεολογία ὡς ὄργανο, ὅπως προαναφέρθηκε, θεμελίωσης τῆς Ὁρθόδοξου θεωρητικῆς σκέψεως σὲ ἐπιστημονικὴ βάση. Καὶ τὰ δύο πάντως περιοδικὰ συνέβαλαν οὐσιαστικὰ στὴν πνευματικὴ καὶ

45. Νέα Σιών (Ἱεροσόλυμα, Αὐγούστος 1923), σ. 576.

46. Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος ΚΔ’ (Ἀλεξάνδρεια, Ἰούλιος-Σεπτέμβριος 1925), σ. 325.

47. Κ. Μπόνης, «Ἐπιμνημόσυνος λόγος εἰς Γρηγόριον Παπαμιχαήλ (ἐν τῷ Ἱερῷ Ναῷ Καπνικαρέας τῇ 10/2/1957)», Θεολογία 18, 1 (1957), σ. 157.

ἐπιστημονική ἀναγέννηση τοῦ Ὁρθόδοξου θεολογικοῦ λόγου καὶ στὴν ἐξέλιξη τῆς Ὁρθόδοξης θεολογικῆς σκέψεως.

Τέλος, σὲ σχέση μετὰ τὴν Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια ἡ σύγκριση τῶν δύο περιοδικῶν καταδεικνύει τὶς δύο διαφορετικὲς προσεγγίσεις ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὴ θεολογικὴ ἔκφραση καὶ στὸν ἐκκλησιαστικὸν λόγον. Συγκεκριμένα ἡ Θεολογία ἀπετέλεσε τὸ βασικὸ ἀκαδημαϊκὸ ὄργανο γιὰ τὴν προώθηση τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης στὴν Ἑλλάδα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια λειτούργησε περισσότερο ὡς ἐπίσημο δελτίο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, τὸ ὁποῖο ἐνημέρωνε γιὰ τὶς δραστηριότητές του καὶ ἐξέφραζε τὶς θέσεις του. Ἀσχέτως πάντως ἀπὸ τὶς προσεγγίσεις τῶν θεολογικῶν ζητημάτων, τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Μεσοπολέμου τόσο τὰ θεολογικὰ περιοδικὰ τῆς «Ἑλληνορθόδοξου χριστιανικῆς Πίστεως», ὅσο καὶ ἡ Ἐπετηρίδα τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν δὲν εἶδαν ἀνταγωνιστικὰ τὴ Θεολογία, ἀλλὰ τὴν ἀντιμετώπισαν ὡς σύμμαχόν τους στὴν κοινὴ τους προσπάθεια νὰ ἀναβαθμίσουν τὶς Ὁρθόδοξες θεολογικὲς σπουδές.

Ἐπιλογικὰ

Ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, ἀναλαμβάνοντας τὴν ἡγεσία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, θεώρησε ἀναγκαίαν τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς ἐπιστημονικοῦ θεολογικοῦ περιοδικοῦ, τὸ ὁποῖο θὰ παρεῖχε στοὺς Ἕλληνες θεολόγους τὴ δυνατότητα δημοσίευσης τῶν ἐπιστημονικῶν τους μελετῶν, μετὰ τὶς ὁποῖες θὰ ἐνισχυόταν ὁ θεολογικὸς διάλογος στὴν Ὁρθοδοξία καὶ θὰ προωθεῖτο ἡ σύγχρονη θεολογικὴ ἔρευνα στὴν Ἑλλάδα. Τὸ ἐκδοτικὸ αὐτὸ κενὸ θέλησε νὰ καλύψει ὁ ἐν λόγῳ ἱεράρχης τὸ καλοκαίρι τοῦ 1923 μετὰ τὴν κυκλοφορίαν τοῦ περιοδικοῦ Θεολογία. Τὰ ἐπόμενα ἄλλωστε ἀντίστοιχα ἐκδοτικὰ ἐγχειρήματα ἐπῆλθαν μεταγενέστερα, εἴτε ἀπὸ τὸν Ἱερὸ Σύνδεσμον μετὰ τὸ τριμηνιαῖο ἐπιστημονικὸ παράρτημα ποὺ ἐξέδωσε τὸ 1924 (Ὁρθόδοξος Θεολογικὴ Ἐπιθεώρησις)⁴⁸, εἴτε ἀπὸ τὴ Θεολογικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν μετὰ τὴν Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα

48. Ἀλ. Καντώνης, «Ἐκκλησιαστικὸς καὶ Ὁρθόδοξος Τύπος», Ὁρθόδοξὴ καὶ Ἡθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία 1 (1962), σσ. 786-789.

(1926)⁴⁹. Ωστόσο, ἂν καὶ ἡ κυκλοφορία τῆς Θεολογίας συνέπεσε μὲ μία ιδιαίτερα δύσκολη χρονικὰ συγκυρία γιὰ τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, καθὼς αὐτὸς ἀντιμετώπισε τὶς συνέπειες τῆς Μικρασιατικῆς καταστροφῆς (π.χ. ἄφιξη καὶ ἀποκατάσταση 1.500.000 περίπου προσφύγων, δικτατορικὰ καθεστώτα, παύση πληρωμῶν, πολιτικὲς ἔριδες καὶ πάθη κ.λπ.), ὁ ἐκδοτικὸς τῆς βίος δὲν συνάντησε ιδιαίτερα προβλήματα. Μπορεῖ μάλιστα ὁ βίος αὐτὸς στὸν Μεσοπόλεμο νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς ὁμαλός, ἀφοῦ μὲ πλήρη περιοδικότητα ἡ διοίκηση τοῦ περιοδικοῦ –καὶ παρὰ τὰ οἰκονομικὰ προβλήματα ποὺ ἀντιμετώπιζε τότε ἡ χώρα– δὲν ἀναγκάσθηκε νὰ μειώσει τὸν ἀριθμὸ τῶν τευχῶν ἢ τῶν σελίδων του. Ἐν ἀντιθέσει ἄλλα σύγχρονα ἔντυπα –λογοτεχνικῆς, πολιτικῆς, κοινωνικῆς, οἰκονομικῆς ὕλης–, ἔπαυσαν νὰ κυκλοφοροῦν τὴ δεκαετία τοῦ '30 ἢ περιορίσαν τὴ συχνότητα τῆς ἐκδόσής τους (π.χ. *Ἀνθολογία*, *Ἰδέα*, *Τὸ Τρίτο Μάτι*, *Πιπεριά*, *Πρωτοπόροι*, *Νέα Ἐπιθεώρηση*, *Σπινθὴρ* κ.ἄ.). Μοναδικὴ ἴσως ἄμεση συνέπεια στὸ περιοδικό –λόγω τῶν οἰκονομικῶν προβλημάτων ποὺ ἀντιμετώπισε ἡ χώρα στὴ μεσοπολεμικὴ περίοδο– ἦταν ἡ χρησιμοποίησις διαφορετικῆς ποιότητος χαρτιοῦ σὲ κάθε τόμο ἢ καὶ τεῦχος ἀπὸ τὸ 1932 καὶ ἕως τὸ τέλος τῆς ὑπὸ μελέτη περιόδου.

Ἡ Θεολογία ἐπίσης, ποὺ ἐξ ἀρχῆς ἔθεσε, ὅπως προαναφέρθηκε, στὸ ἐπίκεντρο τῆς ἐκδοτικῆς τῆς προσπάθειας τὴν ἐνίσχυση τοῦ θεολογικοῦ διαλόγου καὶ τὴν προώθηση τῆς σύγχρονης θεολογικῆς ἔρευνας, προσπάθησε νὰ συγκεντρώσει στίς σελίδες τῆς συντάκτες ὑψηλοῦ ἐπιπέδου. Προφανῶς σὲ αὐτὸ συνετέλεσε ὅχι μόνον τὸ προσωπικὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσόστομου, ἀλλὰ καὶ τὸ κῦρος καὶ ἡ θεσμικὴ βαρύτητα τῆς προσωπικότητάς του ἐντὸς καὶ ἐκτὸς Ἑλλάδας. Σύντομα λοιπὸν τὸ νέο θεολογικὸ περιοδικὸ μετετράπη σὲ σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ τοὺς θεολόγους τοῦ Μεσοπολέμου –καὶ κυρίως γιὰ τοὺς πανεπιστημιακούς–, ἐνῶ ἔγινε συγχρόνως καὶ δίαυλος ἐπικοινωνίας μεταξὺ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Καθιέρωσε ἐπιπλέον ἕναν πρότυπο θεολογικὸ λόγο, ὁ ὁποῖος ἐνέπνευσε τὴν ἐκδοση μεταγενεστέρων θεολογικῶν περιοδικῶν καὶ συνέβαλε στὴ στροφὴ τῆς καθ' Ἑλλάδα Ἐκκλησίας

49. *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀθήνησι Πανεπιστημίου*, τόμ. Α', Ἀθήνα 1926. https://drive.google.com/file/d/10c06KfK_-nVmR4OLAxOvyF5k6aYChrys/view [15.5.2025].

πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴ θεολογία, τὸν ἀναστοχασμὸ τῆς θεολογικῆς παραδόσεως καὶ τὴν ἀνανέωσή της.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀρθρογραφία πού δημοσίευσε ἡ Θεολογία στὶς σελίδες της κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Μεσοπολέμου, ἡ ἔρευνα μᾶς κατέδειξε ὅτι αὐτὴ δὲν ἐπηρεάσθηκε ἀπὸ πολιτικὲς ἀντιπαραθέσεις ἢ παρεμβάσεις⁵⁰, τὶς οἰκονομικὲς δυσχέρειες, τὰ κοινωνικὰ προβλήματα, τὶς ρατσιστικὲς συμπεριφορές, πού βίωνε ἡ ἐλληνικὴ κοινωνία τότε. Στὴ Θεολογία ἄλλωστε –ὡς ἓνα ἀμιγῶς ἐπιστημονικοῦ χαρακτῆρος θεολογικὸ περιοδικό– δὲν εἶχε θέση τέτοιου εἴδους θεματολογία. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ὑποδηλώνει ὅτι ἡ διεύθυνση τοῦ περιοδικοῦ φρόντισε ἰδιαίτερα νὰ παραμείνει αὐτὸ προσηλωμένο στοὺς στόχους πού ἐξ ἀρχῆς εἶχε θέσει ὁ ἰδρυτὴς του, ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χρυσόστομος. Ἡ πολιτικὴ οὐδετερότητα τοῦ περιοδικοῦ στὴν ἀρθρογραφία του διατηρήθηκε καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μεταξικῆς δικτατορίας (1936-1941)⁵¹.

SUMMARY

The Academic Journal *Theologia* during the Interwar Period

By Nikos Tompros, *Assoc. Professor*
Hellenic Army Academy

When Chrysostomos Papadopoulos assumed leadership of the Church of Greece, he founded –in the summer of 1923– the academic journal, *Theologia*, in order to provide Greek theologians with a scholarly platform to publish their academic studies. Through these publications, theological dialogue within the Orthodox Church would be strengthened, and contemporary theological research in Greece would be promoted.

50. Κανένα ἄρθρο τῆς ἐξεταζομένης περιόδου τοῦ περιοδικοῦ Θεολογία δὲν τάχθηκε ὑπὲρ ἢ κατὰ τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου, τοῦ Ἰω. Μεταξᾶ ἢ κάποιου ἄλλου συγχρόνου τους πολιτικοῦ.

51. <https://ecclesiagreece.gr/greek/press/theologia/> [21.5.2025].

Although *Theologia* began to be published during a particularly difficult time for Greece –as the country was dealing with the aftermath of the Asia Minor Catastrophe–, the journal’s publication during the interwar period did not face significant problems. In fact, it can be described as stable, since the administration of *Theologia* consistently maintained its publication schedule without reducing the number of issues or pages.

Soon, the journal became a point of reference for theologians of the interwar period –especially academics– and served as a communication channel between the Church of Greece and the University of Athens. The model of theological discourse it established inspired the publication of other theological journals and contributed to the Church of Greece’s turn toward scholarly theology and the re-examination of theological tradition.

The articles examined in this research indicate that they were not influenced by political conflicts or interventions, economic difficulties, social problems, or racist attitudes that were present in Greek society at the time. This observation suggests that the editorial board of *Theologia* ensured that the journal remained committed to the goals originally set by its founder, Archbishop of Athens Chrysostomos.